

SOCIO-KULTURNA USLOVLJENOST LJUDSKE DESTRUKTIVNOSTI

*Prof. dr Dragana Vilić
Doktor socioloških nauka, redovni profesor
Ekonomski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci**

Apstrakt: U ovome radu analiziraju se socio-kulturni činioci ljudske destruktivnosti, kroz naučne pristupe Eriha Froma (Erich Fromm) i Johana Galtunga (Johan Galtung). Prema E. Fromu, agresija i destruktivnost nisu biološki deteminisani impulsi, već razloge za njihovo pojavljivanje treba tražiti u političkim i ekonomskim uslovima koje smo stvorili. Oni su dio karaktera jednog društva, to jeste oni su socio-kulturno uslovljeni. Za sociološku analizu nasilja važno je Johan Galtungovo kvalitativno razlikovanje ličnog-direktnog-vidljivog nasilja (direktna, lična veza između subjekta i objekta nasilja) i strukturnog-indirektnog-(ne)vidljivog nasilja (indirektna, strukturisana veza između subjekta i objekta nasilja). Strukturno nasilje je ugrađeno u strukturu društva, a manifestuje se kao nejednakost moći i životnih prilika (neravnomjerna raspoređenost prihoda, pismenost, medicinske usluge i sl.).

Ključne riječi: destruktivnost, agresija, nasilje, društvo.

Uvod

Pitanja o prirodi, porijeklu i uzrocima ljudske destruktivnosti oduvijek su privlačila pažnju filozofa, teologa i naučnika u oblasti prirodnih, društvenih i humanističkih nauka. „O ogromnoj količini, surovosti i stravičnim poslasticama intraspecijske agresije nesumnjivo svedoči krvava ljudska istorija, koja je istorija ratova, revolucija, masovnog istrebljenja i svakovrsnog nasilja. Ne postoji, bez obzira na velike razlike, nijedna poznata kultura čiji pripadnici nisu agresivni, koji ne upražnjavaju neki vid nasilnog ponašanja“ (Требјешанин, 2016: 111). Usmeravanje pažnje na teorijsko ispitivanje prirode i uzroka agresije stručne javnosti, ali i javnosti uopšte, posebno je izraženo u 20. vijeku kada je, kako zapaža Erih From (Erich Fromm), svijet zahvatio talas destruktivnosti i nasilja (Fromm, 1989: 9). Intenziviranje naučnog proučavanja problema ljudske agresije započelo je 20-ih godina prethodnog vijeka s Zigmund Frojdom (Sigmund Freud, 1920, 1994) formulacijom teorije u kojoj je izjednačio dva suprotna nagona (instinkta) - *nagon smrti/nagon ega* (strast za uništavanjem) i *nagon života/seksualnost* (ljubavna strast)²⁶¹. Postavljajući, dakle, tezu o agresivnosti kao izdanku urođenog nagona smrti, Z. Frojd je modifikovao svoju prethodnu teoriju usmjerenu na seksualni poriv. Uvođenjem nagona smrti u svoja objašnjenja, on „vremenom postaje uvereniji da je iz nagona smrti izvedena agresija konstitucionalna, urođena i neiskorenjiva komponenta ljudske prirode, koja se oštro protivi kulturi tokom čitave ljudske istorije“ (Требјешанин, 1992, u Требјешанин, 2016: 111). Do šezdesetih godina frojdzizam se shvatao kroz doživljaj libida kao centralne strasti čovjekove obuzdane

* dragana.vilic@ef.unibl.org

²⁶¹ „Mi smo pošli od velike suprotnosti između nagona života i nagona smrti. Sada nam i sama ljubav prema objektu pokazuje drugu takvu polarnost – onu između ljubavi (nežnosti) i mržnje (agresije). Kada bi nam samo pošlo za rukom da obe te polarnosti povežemo, da jednu svedemo na drugu! Oduvek smo tvrdili da u seksualnom nagonu postoji sadistička komponenta. (...) Ali, na koji način da se sadistički nagon što teži da naškodi objektu izvede iz erosa, održatelja sveta? Nije li blizu pameti pretpostaviti da je taj sadizam zapravo nagon smrti, koji je pod uticajem narcističkog libida odvrtačen od ega, tako da se pojavljuje tek u odnosu na objekt? On tada služi seksualnoj funkciji“ (Frojd, 1994: 59).

instinktom za samoodržanjem. Kada je nivo nasilja i strah od rata u svijetu prešao određenu granicu, ovo shvatanje se promijenilo. Tome je doprinijelo izdavanje brojnih knjiga o ljudskoj agresiji²⁶², koje polaze od toga da je čovjekovo agresivno ponašanje u različitim vrstama destruktivnog i sadističkog ponašanja urođeno (filogenetski programiran, urođeni instinkt „koji traži rasteryećenje i čeka na ponovljenu situaciju da se izrazi“) (Fromm, 1989: 19 – 20). Ovim teorijama, smatra E. Fromm, samo se racionalizuje osjećaj čovjekove nemoći i ublažava strah od potencijalnih događaja. Međutim, razlog porasta destruktivnosti ili prijedlog načina i sredstava njihovog smanjivanja ne mogu se otkriti bez dubinske analize našeg društvenog sistema (Fromm, 1989: 20).

Prema sociološkim analizama, nasilje ima uporište u istorijski strukturisanim sociokulturnim okvirima čovjekovog života i djelovanja, a manje u osnovi čovjekovih nagona. Prethodni vijek bio je vijek manifestovanja masovnog nasilja i razaranja u svjetskim ratovima i totalitarnim režimima (Sociološki rečnik, 2007: 347). U ovom radu ćemo analizirati socio-kulturne činioce ljudske destruktivnosti, to jeste agresiju kao dio društvenog karaktera, kroz pristupe Eriha Fromma i Johana Galtunga (Johan Galtung).

Pojam agresije

U literaturi susrećemo mnogostrukost značenja pojma *agresija*, što izaziva zbrku. Ovaj pojam se upotrebljava, kako je primijetio E. Fromm, za čovjeka koji se brani, za kradljivca koji ubija da bi se domogao novca, za mučitelje zatvorenika, za seksualni pristup muškarca ženi i sl. Ako se sva štetna djela za nežive stvari, biljke, životinje ili čovjeka nazovu agresijom, onda je, smatra on, potpuno irelevantna vrsta impulsa koji nagoni na takva djela. Ako se istom riječju označe dvije različite pojave - destruktivna i konstruktivna djela, njihov uzrok se ne može shvatiti. Na taj način, u pokušaju da pronađemo uzrok agresije, dolazimo u teoretski beznadnu poziciju (Fromm, 1989: 13). Sa sociološkog aspekta, agresijom se označava relativno postojana sklonost u ponašanju ili u djelovanju društvenih subjekata (pojedinaca ili društvenih grupa) prema sebi i/ili svojoj okolini (osobama, životinjama i stvarima) koja ima za cilj nanošenje štete, povrede ili uništenje (posredno ili neposredno, fizički ili psihički). Ne postoji jedinstveno objašnjenje agresije u nauci. U vezi s porijeklom agresije vođene su ozbiljne naučne diskusije – zagovornici teze o urođenoj agresiji navode kao argumente borbe i sukobe kao stalne pratiocice čovjeka i drugih bića, dok zagovornici teze o stečenoj agresiji navode da osnov društvenih sukoba nije isključivo agresivni motiv. Pojam agresije ima šire značenje od nasilja „te se može reći da je nasilje manifestacija agresije u određenom obliku“ (Nedić, Marčinko & Postružin, 2016: 197). S psihološkog aspekta, najprije, agresija, nasilje i destruktivnost se povezuju „u jednu homogenu emociju koja ima instinktivnu bazu“, da bi se u kasnijim istraživanjima agresiji pristupalo kao „afektivnoj komponenti unutar instinkata“ (Nedić, Marčinko & Postružin, 2016: 197). Nasilje se posmatra kao manifestacija agresije, kao odgovor „na nepodnošljivo afektivno stanje koje prijeti da će postati nepodnošljivo psihičko iskustvo odnosno na dio identiteta koji smatramo stranim (alien self)“ (Nedić, Marčinko & Postružin, 2016: 197 - 198). Nasilje spada u jednu od najstarijih i veoma rasprostranjenih društvenih pojava. Ono se sa sociološkog aspekta definiše kao svaki oblik svjesnog ispoljavanja agresivnog ponašanja (upotreba ili prijetnja upotrebom sile) od strane nasilnika u odnosu na žrtvu s ciljem da se ostvari kontrola nad njenim ponašanjem, posrednim ili neposrednim izazivanjem joj bola, straha, patnje ili povrede. Dakle, to je svako prinudno sputavanje i ograničavanje realizacije i razvoja pozitivnih ljudskih mogućnosti. Mogu se razlikovati dva tipa ovakvog agresivnog ponašanja: reaktivno (rezultat psihičke ili fizičke kazne) i instrumentalno (uključuje namjeru zadavanja bola ili nanošenja povrede). S obzirom da društvene snage koje imaju najveći udio u distribuciji društvene moći, na određeni način, nameću svoju definiciju (ali ne proizvoljnu) normalnosti, legalnosti, prihvatljivosti ili poželjnosti i tome suprotnosti, uključujući u izvjesnoj mjeri njihove interese i vrijednosti, sociologija se nalazi pred velikim izazovom u pogledu objašnjenja nasilja (Sociološki rečnik, 2007: 346).

²⁶² Konrad Lorenz (Konrad Lorenz) „O agresiji“ (1966); Robert Ardrey (Robert Ardrey) „Afrička geneza“ (1961) i „Teritorijalni imperativ“ (1962); Desmond Morris (Desmond Morris) „Goli majmun“; Ireneus Ajbl-Ajbesfeld (Irenäus Eibl-Eibesfeldt) „O ljubavi i mržnji“ (Fromm, 1989, 19 – 20).

Socio-kulturna uslovljenost ljudske destruktivnosti

Erih From kod čovjeka razlikuje dvije različite vrste agresije: adaptivna, defanzivna, „benigna agresija“ (zajednička čovjeku i životinjama, filogenetski programirana za napad ili bijeg u slučaju ugrožavanja vitalnih životnih interesa, nužna je za opstanak jedinke i vrste, nestaje s nestankom njenog uzroka, nije urođeni nagon) i destruktivna, „maligna agresija“ (specifična za čovjeka, destruktivnost i okrutnost, nije filogenetski programirana, nesvrhovita, u pohotnosti nalazi zadovoljstvo) (Fromm, 1989: 21). Iako su prilično defanzivno agresivni, sisari, posebno primati, nisu ubice ni mučitelji. Postoje brojni dokazi paleontologije, antropologije i istorije o razlikama između ljudskih skupina prema stepenu destruktivnosti, koja je u porastu s razvitkom civilizacije i koja je u korelaciji s drugim fizičkim činiocima i razlikama u odgovarajućim socijalnim strukturama. Čovjek posjeduje obje ove vrste agresije - on je jedini primat bezrazložni ubica i mučitelj svoje vrste, pri čemu osjeća zadovoljstvo. Destruktivna agresija jeste suština problema i opasnosti po održanje čovjeka kao vrste. Stoga je neophodno analizirati prirodu i uslove destruktivne agresije. Razlikovanje adaptivne i destruktivne agresije podrazumijeva razlikovanje između organskih poriva koje mora čovjek da zadovolji da bi mogao da živi i specifično ljudskih strasti ukorijenjenih u karakteru koje mu omogućuju da normalno funkcioniše (zadovoljenje egzistencijalnih poriva). Ljubav ili strast za uništenjem podstiču čovjeka na zadovoljavanje jedne od svojih egzistencijalnih potreba da na nešto utiče ili da nešto pokreće. Šta će od ovo dvoje da dominira kod čovjeka zavisi od socijalnih prilika koje djeluju povezano s njegovom biološki određenom egzistencijalnom situacijom i potrebama koje iz nje izvire (Fromm, 1989: 22 – 23). E. From je nastojao da pokaže da su čovjekove nenagonske, u karakteru ukorijenjene strasti/agresije rezultat biološke konstitucije – sadizam (strast „za neograničenom moći nad drugim osjećajnim bićem“) i nekrofilija (strast „za uništavanjem života i privlačnosti svega što je mrtvo, što se raspada i što je čisto mehaničko“) (Fromm, 1989: 23). On nastoji, zasnovano na teoriji psihoanalize (ali ne one koja se temelji na teoriji libida), da proučava, nezavisno o motivaciji, porijeklo i intenzitet agresivnih impulsa (češće nesvjesnih, uglavnom integrisanih u stabilne strukture karaktera) i neagresivnog ponašanja (Fromm, 1989: 23). U svojoj studiji *Anatomija ljudske destruktivnosti* (1973, 1989) E. From nastoji da oslobodi strasti ukorijenjene u karakteru (ljubav, sloboda, uništenje, mučenje, vlast), kao socio-bio-istorijske kategorije, od veze s nagonima, kao prirodnim kategorijama.²⁶³ Strasti su često snažnije od nagona, one su materija koja sačinjava sve što čovjekov život čini vrijednim (interesi, entuzijazam, uzbuđenje, snovi, umjetnost, religija). Čovjekov život ne može biti redukovano na hranjenje ili razmnožavanje, on traži dramatičnost i uzbuđenje. Njegove strasti treba staviti u relaciju s funkcijom koju imaju u životnom procesu čitavog organizma, njihov intenzitet proizilazi iz potrebe organizma da se održi (da fizički i mentalno napreduje) - one su u samoj suštini ljudske egzistencije – bez njih čovjek ne bi bio čovjek, uzbuđuju ga, tjeraju ga naprijed, čine život vrijednim (zbog nemogućnosti ostvarenja strasti za ljubavlju ljudi su izvršavali samoubistvo, ali nikada zbog seksualnog nezadovoljstva) (Fromm, 1989: 25 – 26). Sve čovjekove strasti mogu se shvatiti kao njegov pokušaj da nađe nekakav smisao života. „Ako se to ne dogodi, on može biti pripitomljen, ali ne i izliječen. Iako strasti koje unapređuju život vode većem osjećaju snage, radosti, integracije i vitalnosti nego destruktivnost i okrutnost, i ove druge su moguća reakcija na probleme ljudske egzistencije, čak je i najveći sadist ljudsko biće u istoj mjeri kao i svetac“ (Fromm, 1989: 26). Ovo znači da su destruktivnost i okrutnost ljudske mane, jedina prava nastranost, „život okrenut protiv sebe samog u nastojanju da se nađe njegov smisao“ (Fromm, 1989: 26). Zato ih je neophodno shvatiti kako bi se spoznali činioci koji utiču na njihov porast i načini njihovog smanjenja u kibernetičkom industrijskom društvu, čiju srž čini osvajanje prirode mašinama gdje čovjek postaje njihov privjesak. U ovoj studiji E. From je nastojao da razjasni prirodu i društvene prilike koje učvršćuju te nekrofilijске strasti. Rješenje vidi u radikalnim promjenama socijalne i političke strukture koje bi čovjeku vratile najvišu ulogu u društvu. „Treba stvoriti uvjete koji bi razvitak čovjeka, tog nedovršenog i nekompletnog stvora – jedinstvenog u prirodi, smatrali najvažnijim ciljem društvenih tvorevina. Istinska sloboda i nezavisnost i kraj svim vrstama eksploatacijske vlasti jesu preduvjeti da se pokrene ljubav prema životu, koja jedina može poraziti ljubav prema smrti“ (Fromm, 1989: 27).

²⁶³ E. From najprije upotrebljava termin nagon da bi ga kasnije označio pojmom organski nagoni (Fromm, 1989: 27).

Ono što je ovdje relevantno jeste da je neljudski život onaj koji se brine samo za svoje održanje. Za razliku od impulsa koji proizilaze iz potrebe za fiziološkim održavanjem organizma, E. From strastima naziva sve energijom nabijene impulse. A najvišim oblicima manifestovanja ljudske energije smatrao je ljubav i nepohlepnost²⁶⁴ (Fromm, 1989: 28). Za Z. Frojda, najprije, postojale su samo dvije vrste nagona, snaga koje vladaju čovjekom – seksualni (libido) nagon i nagon samoodržanja. Stoga, malo pažnje je obraćao na agresiju. U svojim kasnijim radovima 20-ih godina 20. vijeka ustanovio je novo razlikovanje nagona – nagon života (za očuvanje žive materije, Eros) i nagon smrti (usmjeren protiv samog organizma ili ka uništavanju drugoga). Kada se instinkt smrti pomiješa sa seksualnošću pretvara se u bezazlene impulse (sadizam ili mazohizam). Iako se snaga ovoga impulsa može smanjiti, ne može se mnogo učiniti da čovjek izbjegne njegov uticaj. Stoga, agresija predstavlja reakciju na promijenjivi impuls ukorijenjen u konstituciji ljudskog organizma (Frojd, 1994). E. Fromm smatra da ova teorija ima ozbiljne nedostatke, jer je zasnovana na apstraktnim spekulacijama, bez uvjerljivih empirijskih dokaza. Prema E. Frommu, agresija i destruktivnost nisu biološki determinisani ni spontani impulsi, stoga razloge za agresiju treba tražiti „u političkim i ekonomskim uvjetima koje smo sami stvorili“ (Fromm, 1989: 33-34). Utemeljivač etologije Konrad Lorenc (Konrad Lorenz) u svom djelu *O agresivnosti* (1966, 1970), iznio je tezu da je nagon za agresijom uslovljen biološkim činiocima - kod čovjeka on je urođen i spontano teži za rasterećenjem, nije nužno isprovociran frustracijom, spoljašnjim impulsima već je to nagon koji svoju snagu crpi iz jednog uvijek živog izvora energije koja se neprestano nagomilava u neuralnim centrima povezanim s nekim oblikom ponašanja („ponašanje prema nagonu“). Kako bi oslobodili nagomilanu energiju nekog nagona, čovjek i životinja obično pronalaze određene vanjske stimulanse. Ako ih ne pronađu ili ih ne stvore, eksplodiraće snažna nagomilana energija agresivnog nagona (Lorenc, 1970: 48). Kod životinja agresivnost je sredstvo za ostvarenje drugih ciljeva, kod čovjeka ona je cilj za sebe. Za razliku od drugih bića koja posjeduju inhibitorne nagonske mehanizme prema pripadnicima iste vrste, kod čovjeka oni ne postoje. Savremeni čovjek napušta sigurno područje koje mu je pruženo dobro prilagođenim nagonima, na taj način aktivirajući mehanizme samouništenja. Ovaj borbeni nagon usmjeren na pripadnike sopstvene vrste je u funkciji života jedinke i vrste - najjače i najborbenije jedinke ostavljaju najbrojnije potomstvo na koje su prenesene najbolje osobine i obezbjeđuju u okvirima raspoložive teritorije ravnomjernu rasprostranjenost pripadnika iste vrste. Na taj način se uspostavlja hijerarhijski red i ustanovljuje sistem autoriteta kojima se suzbija pretjerana agresija u okviru zajednice, omogućava zaštita njenih najslabijih članova, stvaraju se uslovi za ritualno prožimanje života u zajednici (Lorenc, 1970). Slično Z. Frojdovom modelu libida, ovaj model agresije naziva se hidrauličkim modelom. Agresija kao urođeni nagon u službi održanja/opstanka jedinke i vrste - preuveličan je kod čovjeka, pretvoren je u prijetnju. Iako je K. Lorencu i Z. Frojdu zajedničko hidrauličko shvatanje agresije, oni se razlikuju u tumačenju porijekla nagona (Fromm, 1989: 35 - 37).

Bihejvioristi i zastupnici teorije socijalnog učenja suprotstavljaju se biološkom, etološkom shvatanju prirode agresivnosti, „tvrde da je kod čoveka agresija naučeno ponašanje koje je ili reakcija na frustraciju (teorija Dolarda i Milera) ili je rezultat učenja po modelu (Bandura)“ (Требјешанин, 2016: 113). Enviromentalisti su zastupali suprotno gledište od instiktivista – društveni i kulturni činioci oblikuju čovjekovo ponašanje – posebno agresiju, a ne urođeni činioci. Agresija predstavlja jednu od glavnih prepreka ljudskom rodu (Fromm, 1989: 51). Bihejviorizam od svojih početaka kod Džona Votsona (Johan B. Watson) do Barusa F. Skinnerovog (Burrhus F. Skinner) neobihejviorizma u svojim formulacijama ističe da se ljudsko ponašanje ne može objašnjavati osjećajima, impulsima ili bilo kojim subjektivnim događajima kao njegovim pokretačima. Stoga, da bi se postiglo poželjno ponašanje, neophodno je nalaženje odgovarajućih učvršćenja. B. F. Skinner smatra da je mnogo efikasnije učvršćenje koje nagrađuje, od onog koje kažnjava, jer pravilnom upotrebom pozitivnih učvršćenja subjekt će nakon nekog vremena nastaviti da se ponaša na poželjan način. Iako ne zapostavlja genetičke faktore, B. F. Skinner podržava gledište da društvena struktura ili kultura mogu oblikovati čovjeka, ali ne nužno putem operativnog uslovljavanja (B. F. Skinner, 1961, 1971, u Fromm, 1989: 52). B. F. Skinner vjeruje da miroljubivo i pravedno društvo može izgraditi na naučnoj

²⁶⁴ Iracionalne strasti (ambicija i pohlepa) i racionalne strasti (ljubav i briga o svim osjećajnim bićima) (Fromm, 1989: 28)

osnovi i da to ne može omesti ništa u čovjekovoj prirodi. E. Fromm pravi kritički osvrt na B. F. Skinnerovo gledište gdje kaže da se svakodnevnim životom pojedinca u kibernetičkom dobu manipulira onim što B. F. Skinner naziva „pozitivnim učvršćenjima“, to jest putem reklama, ideologija i sl. Pojedinaac tako postaje ono šta se od njega očekuje da bude (Fromm, 1989: 58). Prema frustracionoj teoriji o porijeklu nasilja i agresije bihevioriste Džona Dolarda i saradnika (John Dollard et al., 1939), frustracija i agresivno ponašanje međusobno se pretpostavljaju – frustracija uvijek dovodi do agresije i obrnuto. Frustracijama sredine izazvana je čovjekova sklonost ka agresiji. Kasnije, neki njegovi saradnici iznose tvrdnju da je agresija samo jedna reakcija na frustraciju (N. E. Miler, 1941), ali i da nije najsnažniji prethodnik agresije (A. H. Buss, 1961).

Hipotezu da je čovjek po prirodi obdaren spontanom i samopokretačkim agresivnim nagonom, prema E. Frommu, ne podržavaju relevantni podaci s područja neurofiziologije, psihologije životinja, paleontologije i antropologije (Fromm, 1989: 107). Neurofiziolozi su svoja istraživanja usmjerili na osnovne mehanizme (aktivnosti) mozga usmjerene na fizičko održanje jedinke i vrste. Agresivni obrasci ponašanja i sprječavanje agresije mogu biti izvedeni eksperimentalno (direktna stimulacija raznih površina mozga) ili patološki (poremećaji u ravnoteži ili uništenje tih površina mogu biti izazvani i bolešću mozga) (Fromm, 1989: 110 - 113).

Područje ponašanja životinja jeste drugo područje na kojem bi empirijski podaci mogli doprinijeti utvrđivanju valjanosti instinktivističke teorije agresije. Različite vrste agresije se mogu razlikovati kod životinja: *grabežljiva*, *intraspecijska* (prema životinjama iste vrste, uglavnom kao upozoravanje kada su ugroženi njeni životni interesi, veoma malo krvožedna ili uništavalačka koju nalazimo u ljudskom ponašanju) i *interspecijska* (prema životinjama različitih vrsta, u odbrani kada su ugrožene a ne mogu da pobjegnu) (Fromm, 1989: 119). Jedini sisar koji je ubica i sadista velikih razmjera, prema E. Frommu, jeste čovjek. Borba životinja unutar vlastite vrste nije destruktivna, ne unosi razdor i nema podataka o postojanju urođene destruktivnosti i agresije. Životinje u prirodnim uslovima ispoljavaju malo agresije, dok su zatvorene u zoološkim vrtovima ispoljavaju pretjeranu dozu destruktivnosti (na primjer, nedostatak prostora, uključivanje novih životinja u već postojeću grupu – lišavanje važnih funkcija kretanja, igre, upotrebe čula koja se razvijaju kada traži hranu). E. Fromm ovo smatra važnim za razumijevanje ljudske agresije, s obzirom da je, istorijski posmatrano, čovjek malo živio u prirodnim uslovima (lovci, sakupljači hrane i prvi poljoprivrednici), već pretežno u raznim uslovima lišenosti slobode (Fromm, 1989: 120 - 123). Analogije o ljudskom gomilanju izvedene iz gomilanja životinja imaju ograničenu vrijednost, jer životinje biološko-nagonski reaguju na sve poremećaje kao prijeteće njenim životnim interesima, dok čovjek reaguje na raznovrsne načine izvan onoga što je nagonski dato – društveno-politički (izmjena društvene strukture, razvoj veza solidarnosti i sl.) (Fromm, 1989: 126). Prema E. Frommu, takvo gomilanje u modernom društvu uključuje dva aspekta: „uništavanje odgovarajuće društvene strukture (naročito u industrijaliziranim dijelovima svijeta) i neproporcionalnost između veličine stanovništva i društvene baze za njegovo održavanje, uglavnom u neindustrijaliziranim dijelovima svijeta. Čovjeku je potreban društveni sistem u kojem on ima svoje mjesto i u kojem su njegovi odnosi s drugim relativno stabilni i zasnovani na općenito prihvaćenim vrijednostima i idejama. To se dogodilo u modernom industrijskom društvu, gdje su tradicije, zajedničke vrijednosti i istinske društvene veze velikim dijelom nestale. Suvremeni čovjek mase izoliran je i usamljen, iako je dio gomile: on ne posjeduje uvjerenja koja bi mogao dijeliti s drugima, već samo parole i ideologije koje mu pruža medij komunikacije“ (Fromm, 1989: 124). Dakle, E. Fromm posmatra ispoljavanje agresije kao posljedicu nedostatka društvene strukture i pomanjkanja istinskih zajedničkih veza i interesa (društveni, psihološki, kulturni i ekonomski uslovi), a ne gustoće stanovništva same po sebi. U društvima u kojima ekonomska baza može izdržavati gusto stanovništvo (imaju zadovoljavajući životni standard), riješen je problem nedostatka intimnosti i stalne izloženosti drugima, ali ne i problem zadovoljenja „potrebe osobe da živi u svijetu koji ima ljudske razmjere, čiji članovi se međusobno poznaju kao ličnosti. Anomija industrijskog društva može se odstraniti samo ako se čitava društvena i duhovna struktura radikalno izmijene: ako se pojedincu osigura ne samo adekvatna hrana i stan već i interesi društva postanu istovjetni s njegovim interesima: kad odnos čovjeka prema njegovim sugrađanima i izražavanje njegovih snaga, a ne potrošnja stvari i antagonizmi prema njegovim sugrađanima, postanu principi koji će vladati društvenim i individualnim životom“ (Fromm, 1989: 125 – 126). E. Fromm dovodi u sumnju tvrdnje da čovjek nije razvio nagonske inhibicije

protiv ubijanja uopšte, pogotovu članova vlastite vrste. Iako na prvi pogled to djeluje tako, E. Fromm navodi nešto dokaza da bi takve inhibicije mogle postojati kada je riječ o ljudima i životinjama s kojima se on u određenoj mjeri poistovjećuje, s kojima je osjećajno povezan – saosjećanje i bliskost (na primjer, odbijanje ubijanja i jedenja kućnih ljubimaca) (Fromm, 1989: 136). Ali, osim elementa saosjećanja, sama inhibicija protiv ubijanja životinja postoji i kada životinju doživljavamo kao drugo biće - o živim životinjama govorimo kao kravama i svinjama, ali kad ih jedemo, upotrebljavamo druge riječi - govedina i svinjetina. Pod uslovom da postoji osjećaj solidarnosti i saosjećanja, izražena je vjerovatnoća postojanja inhibicije protiv ubijanja drugih ljudi. Kod primitivnih ljudi, svi oni koji nisu pripadali istoj grupi, tretirani su kao stranci, oni sa kojima se oni ne poistovjećuju. Kasnije, kod starih Grka robovi nisu bili smatrani ljudskim bićima. U modernom društvu sve vlade nastoje u ratu da kod ljudi pobude osjećaj o neprijatelju kao nečovjeku. Prekidanjem svih afektivnih veza s nekim, takođe, možemo ga učiniti „nečovjekom“ (na primjer, kada agresor prekine sve emocionalne veze sa onim protiv koga izvršava agresiju) (Fromm, 1989: 137 - 138). Ovdje E. Fromm postavlja važno pitanje u vezi sa međusobnim doživljajem ljudskih bića – da li se svi ljudi međusobno doživljavaju kao članovi iste vrste, pri čemu reaguju s genetski pripremljenim obrascima ponašanja za istu vrstu ili je to obrnuto. Primitivan čovjek nije se identifikovao s ljudima iz drugog plemena ili iz drugog sela – on ga nije smatrao čovjekom. Broj ljudi koji su prihvaćeni kao ljudska bića povećao se tek kroz proces društvene i kulturne evolucije. Pretpostavka da čovjek ne doživljava i ne prepoznaje sve ljude kao članove iste vrste može biti prihvaćena. Za razliku od životinje koja nagonski prepoznaje pripadnika iste vrste, čovjek posjeduje manju nagonsku opremljenost. Da drugi ne smije s njim dijeliti istu ljudskost, to jest da je drugačiji od njega, čovjek odlučuje na osnovu kriterijuma koje zapaža um – drugačiji jezik, običaji, odijevanje. Dakle, iz ovoga proizilazi da čovjeka čini nečovječnim njegova priroda (Fromm, 1989: 141). Kako bi se došlo do uvida da li je agresija izraženija kod primitivnijeg čovjeka, E. Fromm iznosi pronalasku, pretežno mlađe generacije antropologa, o životu primitivnih lovaca i sakupljača hrane, neolitskih poljoprivrednika i novim urbanizovanim društvima (Fromm, 1989: 146). Kod frustriranih ljudi i društvenih klasa koji se osjećaju nemoćnim i koji nalaze malo zadovoljstva u životu češće postoji sadizam (u vladajućim grupama ugroženim u svojoj vladajućoj poziciji i u vlasništvu ili u potlačenim grupama željnim osvete). Neosnovana je i neprihvatljiva je ideja da lov izaziva zadovoljstvo u mučenju. Postoje određeni dokazi da su primitivni lovci osjećali sklonosti prema životinji koju su ubijali, a ne da su na to bili motivisani sadističkim ili destruktivnim impulsima (Fromm, 1989: 148). Treba razlikovati „elitne“ lovce (sport vladajućih elita u feudalizmu, koji zadovoljava želju za vladanjem, uključujući u određenoj mjeri i sadizam), druge vrste lovaca (primitivni lovci, poljoprivrednici koji štite svoje životinje i usjeve) i osobe koje vole lov. Kod prvih čovjek postaje dio prirode kroz lov i nadilazi je svojom sviješću (poistovjećuje se s životinjom, smatra je svojim pretkom, da bi na kraju, upotrebom oružja, čovjek pokazao svoju superiornost), razvija se kroz lov (učenje i optimalna primjena raznih vještina), dok se kod modernog čovjeka ova identifikacija s prirodom teško ostvaruje i dopire u svijest, on uživa u vještini (zahtijeva mnogo vještina i široko znanje izvan rukovanja oružjem), a ne u samom činu ubijanja (Fromm, 1989: 149 - 150). Okrutnost nije karakteristična za ratove primitivnih lovaca, a ubijanje im, uglavnom, nije cilj. Kroz lovačko ponašanje, čini se da postoje dva obrasca ponašanja koja su postala genetički programirana, a koja su iz praktičnih razloga bila neophodna u većini lovačkih zajednica: saradanja i dijeljenje (a ne ubijanje i okrutnost). S obzirom da istorija ova dva čovjekova ponašajna obrasca nije konzistentna, može se objasniti zašto život lovaca nije doveo do genetskih promjena, kao i to da su oni duboko potisnuti u društvima koja podržavaju grubo egoizam (Fromm, 1989: 151).

Na osnovu raspoloživih podataka o primitivnim lovcima i sakupljačima hrane, može se zaključiti da su ovi lovci, u poređenju sa kasnijim civilizovanim lovcima, manje agresivni te da lov ne podstiče na destruktivnost i okrutnost. S obzirom na oskudnost ove građe, kao i građe o njihovim predistorijskim precima-lovcima-sakupljačima hrane, neki autori upućuju na oprez kod izvođenja analogija (Fromm, 1989: 152). Iako se ne može očekivati da među ovim lovcima ne postoje razlike, prvobitni čovjek se nije razlikovao od današnjeg čovjeka u pogledu anatomije i neurofiziologije, što bi značilo da znanja o primitivnim lovcima mogu poslužiti za razumijevanje uticaja predistorijskih lovaca na ličnost i na društvenu organizaciju i nepostojanja kod njih karakteristika koje se često pripisuju ljudskoj prirodi (Fromm, 1989: 153). U kamenom dobu ljudsko društvo je postiglo najveću reformu u istoriji osiguravši evolucionu budućnost ljudske vrste pobjedom ili potčinjavanjem primatske prirode, dok

kultovi životinja i slike na pećinama o životu predistorijskih lovaca ne ukazuju na postojanje agresije (ni emocionalne ni fizičke) i destruktivnosti (Fromm, 1989: 154). Nomadizam i „družbeno“ povezivanje porodica, uslovljeni sakupljanjem hrane, jesu najočiglednije karakteristike života primitivnih lovaca-sakupljača. Središte njihovog privrednog života činili su hrana (s manjim udjelom mesa i pretežno sjemenki, korjenja, voća) i nekoliko neophodnih pomagala. Postojala je široka saradnja muškaraca u lovu, i uopšte ekonomičnost, velikodušnost (dijeljenje) i razmjena između pojedinaca, svih u nekakvim srodničkim odnosima (Fromm, 1989: 154 – 155). Zemlja i lovišta su sredstva za proizvodnju u ovim primitivnim zajednicama. U pogledu vlasništva, niko ne posjeduje prirodna bogatstva, ona su kolektivno ili zajedničko vlasništvo, unutar družbe sve porodice imaju jednako pravo na njih i čitava družba brani teritorij od neprijatelja. Čak ni stvari koje prave i koriste pojedinci (oružje, odjeća, ukrasni predmeti i sl.) nisu u pravom smislu privatno vlasništvo. Kod njih ne postoji rangiranje koje bi proizlazilo iz bilo kakvih izvora moći (fizička dominacija, bogatstvo i sl.). Jedino starija i mudrija osoba koja može voditi ceremoniju ima jedinu stalnu prevlast (Fromm, 1989: 156 - 157). Dok u tržišnoj privredi čovjek nema nikada dovoljno novca da bi kupio sve „dobre“ stvari koje su mu nadohvat, kod lovaca vlada sigurnost koja proizilazi iz stanja u kojem se potrebe svih ljudi lako zadovoljavaju. Za razliku od većine civilizovanih ratova, kod primitivnih lovaca-sakupljača ratovanje nije bilo učestalo niti centralistički organizovano, nisu imali stalne poglavice, niti ekonomskih podsticaja za rat, cilj im nije bio osvajanje niti ubijanje većeg broja neprijatelja (Fromm, 1989: 161 – 163). U funkciji prirodnih nagona najprimitivnijeg čovjeka nije ratobornost, već kasnijeg stadijuma njegove evolucije (s razvijenom podjelom rada) (Fromm, 1989: 165). Zato je, prema E. Frommu, neophodno proučavati razvoj čovjeka u rano poljoprivredno doba, da bi se razumio postepeni razvoj čovjeka u eksploatatora, uništavaoca, graditelja i trgovca. Na početku neolitika (od 9.000 do 7.000 godine p.n.e.) na području od zapadnog Irana do Grčke (uključujući dijelove Iraka, Sirije, Libanona, Jordana, Izraela i Anatomske Visoravni u Turskoj) čovjekova potpuna zavisnost od prirode se smanjila, jer se počeo baviti poljoprivredom (i uzgajati životinje) - proizvodnjom izvan onoga što mu je priroda pružala i imao je sjedilački umjesto namadskog načina života (stvaranja stalnih sela i gradova). Uz povećanje broja stanovnika, bio je u mogućnosti da više proizvodi, da obrađuje i da uzgaja te da taj višak stavlja na stranu za zanatlije koje su izrađivale oruđa, suđe i odjeću (Fromm, 1989: 167 - 169). Za privredu grada najvažniji su bili istraživanje nalazišta i trgovina. Društvena struktura nije imala sve elemente karakteristične za kasnije faze razvoja, socijalne razlike bile su neznatne, nema dokaza o hijerarhijskoj organizaciji (Fromm, 1989: 170). Bez obzira na povećanje stanovništava, dovoljno zemlje omogućavalo je da se lako može osnovati vlastito selo, te nisu postojali uslovi za klasnu diferencijaciju ili za stvaranje stalnih vođa koji bi organizovali privredu i primali naknadu za to. Tek se sa novim otkrićima i izumima pojavila mogućnost da se mnogo veći višak proizvodnje pretvori u „kapital“, a da oni koji su ga posjedovali mogu zarađivati tako što su primorali druge da za njih rade. Na osnovu iskopanih ostataka i kostura ljudi koji su živjeli u neolitskim selima, ne mogu se pronaći tragovi nasilne smrti, niti dokazi o pokolju ili haračenju (Fromm, 1989: 170). U njihovoj društvenoj strukturi i religiji, majka je imala najviše mjesto – sposobnost zemlje i žene da rađaju. S obzirom da su neolitske zajednice bile matrijarhalne, to jasno upućuje na njihove karakteristične osobine: jednakost, odsustvo hijerarhije, eksploatacije i destrukcije (Fromm, 1989: 171). Način života neolitskih poljoprivrednika pogodovao je razvoju saradnje i mirnog života – kod njih se nije mogla razviti zavist niti želja za iskorištavanjem i upravljanje drugima radi vlastite koristi, jer nije bilo privatnog vlasništva niti važnih ekonomskih razlika. Dakle, princip uzajamnosti vladao je ljudskim odnosima. Ali ne postoje dokazi da u tim zajednicama nisu uopšte postojali pohlepa i zavist (Fromm, 1989: 175).

U sljedećoj fazi istorijskog razvoja ljudskog društva, u 4. i 5. vijeku prije nove ere, dešavaju se revolucionarne društvene promjene, dolazi do preobražaja malih sela samostalnih seljaka u gusto naseljene gradove-države. U kratkom vremenskom periodu čovjek je stekao mnoga znanja i izume (plug, brod s jedrima, upoznavanje hemijskih procesa i fizičkih osobina metala, korišćenje sunčanim kalendarom) te pismo i mjere (Fromm, 1989: 176). Za privrednu djelatnost gradova (zanat, javni radovi i trgovina) i za kultivisanje zemlje za proizvodnju hrane za potrebe gradskog stanovništva, javila se potreba za posebnom radnom snagom koju je organizovala zajednica i kojom je upravljala elita (nosilac planova, zaštite i vlasti) i za mnogo većim zalihama viška robe kao kapitala koji se može koristiti za proširenje proizvodnje. U ovom periodu društvo stiče posebnu moć djelovanja na svoje

članove prisilom – osnova vlasti kraljeva, sveštenika i vladajuće elite. Do najodlučnijih promjena u historiji čovječanstva došlo je s novim oblicima proizvodnje, jer čovjekov proizvod se nije ograničavao samo na ono što je mogao da proizvede vlastitim rukama, već dolazi do porasta viška robe kojim su se hranili ljudi koji nisu proizvodili hranu (graditelji, vojnici i sl.) omogućeno visokim razvojem tehnike i podjele rada. Ova nova mogućnost „otkrila je da se čovjek može upotrijebiti kao ekonomski instrument, da ga se može iskorištavati i učiniti robom. Dakle, veća specijalizacija rada, pretvaranje viška u kapital i potreba za centralizovanim oblikom proizvodnje bile su osnovne ekonomske činjenice ovoga društva (Fromm, 1989: 177). Dolazi do nastanka klasne strukture društva u kojoj se izdvajaju povlašćene klase, niže klase, seljaci i zanatlije i ispod njih robovi i zarobljenici. Osvajanje postaje bitan uslov za akumulaciju zajedničkog kapitala potrebnog za ostvarenje revolucije grada. Prema E. Frommu, sukob političko-dinastijske razdvojenosti s potrebama ekonomskog sistema kojem je bila neophodna jedinstvenost za optimalnu djelotvornost jeste važniji razlog za uvođenje rata kao institucije, izuma do kojeg je došlo oko 3.000. godine prije nove ere. Uzroci ratova ne mogu se tražiti u ljudskoj agresiji, već u želji kraljeva i birokratije za vlašću i slavom, u njegovoj korisnosti, a čija se posljedica ogledala u izazivanju i povećanju ljudske destruktivnosti i okrutnosti. U tom periodu dolazi do korijenite promjene uloge žene u društvu i u religiji. „Plodnost zemlje više nije bila izvor svega života i stvaralaštva, već je to bio intelekt koji je doveo do novih izuma, tehnike, apstraktnog mišljenja i države sa njenim zakonima“ (Fromm, 1989: 178). Dominantnu ulogu u društvu preuzimaju muškarci. Za patrijarhalnu vladavinu je karakterističan princip vladanja (prirodom, ženama, robovima i djecom). Novi patrijarhalni čovjek vlada i upravlja prirodnim procesima, što ima za rezultat stvaranje novih proizvoda. Vlast u novom patrijarhalnom sistemu imali su oni koji su organizovali rad zajednice i upravljali njenim pripadnicima naučenim da slušaju i da se pokoravaju uvjereni u vrhovnu moć svojih vladara. Vladanje ili strahovanje od vlasti bilo je u službi ostvarivanja ciljeva novog društva. Ova vlast bila je iskorištavačka, a zasnivala se na prinudi i moći. Mehanizam straha i podložnosti bio je posrednik između nje i ljudi (Fromm, 1989: 179 – 180). E. From iznosi svoj zaključak da strast za neograničenom vlašću nad ljudima i stvarima čini suštinu sadizma. U novom urbanom društvu, uz ovu strast razvijaju se strast za uništavanjem života i nekrofilija (privlačnost svega što je mrtvo). Kao tragične dokaze sadizma i destruktivnosti u ljudskoj historiji, E. From navodi uništenje Kartagine, Jerusalima, Drezdena, Hirošime i Vijetnama (Fromm, 1989: 180). On na osnovu njemu dostupnih antropoloških publikacija, ukazuje na brojnost neagresivnih društava, te da je agresija dio društvenog karaktera (javlja se uvijek sa drugim karakteristikama društvenog sistema, poput stroge hijerarhije, dominacije, klasne podjele i sl.), za čiji razvoj nisu presudni samo ekonomski faktori (siromaštvo ili bogatstvo, lov ili poljoprivreda) (Fromm, 1989: 181- 182). Analizom agresivnosti nasuprot miroljubivosti u trideset primitivnih društava, E. From je napravio klasifikaciju tri jasno izdvojena društvena sistema, koja se ne razlikuju s obzirom na stepen prisustva ili odsustva agresije u njima, već po svojim karakternim osobinama (Fromm, 1989: 181): a) *društveni sistem koji afirmiše život u svim njegovim oblicima* (naglašeno u idejama, običajima i institucijama; minimalan nivo neprijateljstva, nasilja i okrutnosti; blagost i povjerenje; institucija rata i strogih kazni ne postoji; relativno izdašne zalihe hrane i drugih resursa), b) *nedestruktivno-agresivna društva* (odsustvo destruktivnosti, okrutnosti, pretjerane sumnjičavosti, ali i blagosti i poverenja; postojanje takmičenja, hijerarhije i individualizma, kao i rata kao normalne pojave; muška agresivnost i želja da se steknu stvari i izvrše zadaci) i c) *destruktivna društva* (mnogo nasilja, neprijateljstva, napetosti, straha, destruktivnosti, agresije i okrutnosti unutar plemena i prema drugim plemenima; zloba, prevara i učestalo ratovanje i zadovoljstvo u njemu; rivalstvo; privatno vlasništvo; stroga hijerarhija)²⁶⁵(Fromm, 1989: 181 – 183). Osnažen antropološkim podacima, E. From izvodi zaključke da destruktivnost i okrutnost nisu dio ljudske prirode - to pokazuju velike razlike u pogledu njihovog prisustva u različitim društvima, njihova veća prisutnost u razvijenim društvima u odnosu na ona manje razvijena te činjenica da oni predstavljaju dio karaktera jednog društva (Fromm, 1989: 191).

²⁶⁵ Primjeri ovih društvenih sistema:

- a) Zuni Pueblo Indijance, Planinske Arapeše i Bathonge, Arande, Semange, Todase, Polarne Eskime i Mbutuse;
 b) Grenlandski Eskimi, Bachiga, Ojibwa, Ifugao, Manus, Samoanci, Dakota, Maori, Tasmanijci, Kozaci, Ainu, Cro w, Inka i Hottentoti; c) Dobu, Kwakiutl, Haida, Azteki, Witoto i Ganda (Fromm, 1989: 182 – 183).

Johan Galtung (Johan Galtung) jedan je od uticajnih sociologa koji je uzroke nasilja, pretežno, nalazio u strukturnim činiocima. Smatrao je da uske koncepte nasilja treba odbaciti (Galtung, 1969: 168). Osim fizičkog nasilja kojim se djeluje na tijelo („tjelesno onesposobljavanje, odnosno lišavanje zdravlja“ do ubistva), postoji i nasilje kojim se djeluje na psihu ljudi s ciljem smanjivanja mentalnih potencijala (prijetnje, laži, ispiranje mozga, razne vrste indoktrinacija i sl.) (Galtung, 1969: 168 - 169). Stoga, J. Galtung smatra da nasilje treba posmatrati u više teorijski značajnih dimenzija: oblici, način uticaja, lično (sa objektom) i strukturno (bez objekta), direktno i indirektno, latentno i manifestno, namjerno i nenamjerno. Za sociološku analizu, posebno je važno J. Galtungovo razlikovanje *ličnog/direktnog* i *strukturnog/indirektnog* nasilja. Kod ličnog/direktnog nasilja postoje osobe koje vrše nasilje i ono je vidljivo kao akcija subjekta (osoba) prema objektu (osoba) (na primjer, kad jedna osoba ubije drugu). Kod strukturnog/indirektnog nasilja ne postoji ovaj odnos, ne postoje konkretni akteri na koje se može ukazati kao direktne napadače na druge osobe, ono je ugrađeno u strukturu (na primjer, kad je očekivani životni vijek duplo duži u višim slojevima u odnosu na niže). Dakle, strukturno nasilje se pokazuje kao nejednakost moći i životnih prilika (neravnomjerna raspoređenost prihoda, pismenost, medicinske usluge i sl.) (Galtung, 1969: 170 – 171). Ono se može ispoljavati i u apstraktnom obliku kao prijetnja ljudima da se potčinjavaju (na primjer, moraćemo da uvedemo sve neprijatne strukture koje smo ranije imali ako se ne ponašate na odgovarajući način) (Galtung, 1969: 172). Po J. Galtungu, ova razlika između ličnog i strukturnog nasilja jeste osnovna za razumijevanje nasilja – u smislu objedinjavanja perspektive (uzrok razlika između potencijalnog i stvarnog) i da se ukaže da strukturno nasilje ne predstavlja manju patnju u odnosu na lično. Dugo vremena o nasilju se razmišljalo kao o ličnom nasilju i više se pažnja usmjeravana na njega, jer se ono jasno pokazuje, dinamično je, objekat ovog nasilja opaža nasilje i može da se žali. Strukturno nasilje je nevidljivo, tiho, a objekat strukturnog nasilja može da ne opazi nasilje. J. Galtung smatra da ne treba da čudi što je veći dio svoga sadašnjeg oblika razmišljanje o ličnom nasilju poprimilo u društvenim poretcima koje bismo danas smatrali suštinski statičnim (judeo-hrišćansko-rimska tradicija), a u veoma dinamičnim društvima oblikovano je razmišljanje o strukturnom nasilju (sjeverozapadna Evropa) (Galtung, 1969: 173). Ipak, iako je lično nasilje lakše uočiti, strukturno nasilje može sadržavati mnogo više nasilja. Za razumijevanje strukturnog nasilja neophodna je nauka o društvenoj strukturi, posebno o stratifikaciji. Ako prihvatimo da je nejednakost (prije svega raspodjela moći), koja ima veliku sposobnost održavanja, opšta formula za strukturno nasilje, to se može izmjeriti. Da bi se došlo do mehanizama održavanja strukturnog nasilja neophodne su ideje aktera, sistema, strukture, položaja i nivoa. Kako bi ostvarili ciljeve u međusobnom djelovanju, akteri (na primjer, nacije) su organizovani u sisteme. Oni se mogu posmatrati kao interakcije više sistema – politički, ekonomski, kulturni i sl. Struktura jeste skup svih takvih sistema interakcije za dati skup aktera. U sistemima akteri mogu imati različite položaje ili dosljedno iste (Galtung, 1969: 174 - 175). Interakcija postoji u svim ovim sistemima, a gdje god ona postoji, vrijednosti se nekako razmjenjuju. Zato je važno proučiti distribuciju vrijednosti u sistemu koji funkcioniše neko vrijeme i kada je napravljena razlika između jednake i nejednake distribucije. Šest faktora služe održavanju nejednakih distribucija i oni se mogu posmatrati kao mehanizmi strukturnog nasilja: *linearni redosljed rangiranja* (rangiranje aktera je kompletno i jasno); *aciklični obrazac interakcije* (postoji samo jedan „tačan“ put međusobnog povezivanja svih aktera); *korelacija između ranga i centralnosti* (u mreži interakcija pozicija aktera je centralnija u koliko akter zauzima viši položaj u jednom sistemu); *kongruencija između sistema* (strukturna sličnost mreža interakcije); *rangovna usklađenost* (ukoliko u jednom sistemu akter ima visok položaj, on ispoljava tendenciju da ima takav položaj u svim sistemima u kojima učestvuje); *povezanost visokog ranga između nivoa* (akteri na nivou n su predstavljeni preko vrhunskog aktera na nivou $n-1$) (Galtung, 1969: 176). Ako se namjerno i uporno ne spriječe, društveni sistemi imaju tendenciju da razviju svih šest mehanizama. Na ovaj način postavlja se obrazac za pogoršanje nejednakosti. Akteri najnižeg ranga su u nekim strukturama uskraćeni ne samo u odnosu na potencijal, već se nalaze ispod egzistencijalnog minimuma. Tada se nejednakost manifestuje u: različitim stopama morbiditeta i mortaliteta, između pojedinaca u okrugu, između okruga u naciji i nacija u međunarodnom sistemu. Struktura im uskraćuje prilike da se organizuju i svoju moć suprotstave onim na vrhu. Ova uskraćenost proizilazi iz njihove atomizovanosti i dezintegriranosti, kao i zadivljenosti svim prisutnim autoritetima. U oba slučaja, ukupni rezultat može biti tjelesna povreda, ali i jednako često strukturno i psihičko nasilje. Ne smije se zanemariti strukturni element u ličnom nasilju i obratno. Odluku o nasilnom ponašanju osobe ne donose samo na osnovu individualnih promišljanja, već i na osnovu očekivanja od strukture ili ako

neko vidi nasilnu strukturu kao puku apstrakciju pojedinaca (Galtung, 1969: 177). Postoji kvalitativna razlika između nasilja koje pogađa kao direktni rezultat radnji drugih (direktna, lična veza između subjekta i objekta) i nasilja koje ih indirektno pogađa zbog represivnih struktura (indirektna, strukturisana veza). Ova dva oblika nasilja su empirijski nezavisna, ali ne znači da ne postoji uzročna povezanost između njih. Moguće je da kod struktura u kojima se ispoljava strukturalno nasilje ispolji i natprosječna učestalost ličnog nasilja. Postoje i slučajevi da strukturalno nasilje opstaje bez obzira na promjene u ličnostima (na primjer, feudalna struktura je strukturalno nasilna, bez obzira na njene učesnike i nivo njihove svijesti) kao i slučajevi da lično nasilje opstaje bez obzira na promjene u strukturalnom kontekstu (na primjer, osobe koje su nasilne u bilo kom okruženju, svoju sklonost ka nasilju nose sa sobom izvan bilo kakvog strukturalnog konteksta koji društvo smatra razumnim) (Galtung, 1969: 178).

Zaključak

Ljudska istorija obilježena je ratovima, revolucijama i različitim vrstama nasilja. Stoga je ispoljavanje ljudske destruktivnosti oduvijek privlačilo pažnju teologa, filozofa i naučnika iz različitih oblasti. Međutim, talasi destruktivnosti i agresije ispoljeni u prvoj polovini 20. vijeka, posebno su skrenuli pažnju naučne i šire javnosti na ispitivanje prirode i uzroka ljudske agresije. U svojim analizama ljudske destruktivnosti i okrutnosti, E. Fromm izvodi zaključke da one nisu dio ljudske prirode. Kao dokaz za to jesu velike razlike u pogledu njihovog prisustva u različitim društvima, njihova veća prisutnost u razvijenim društvima u odnosu na ona manje razvijena. One predstavljaju dio karaktera jednog društva (Fromm, 1989: 191). U političkim i ekonomskim uslovima treba tražiti razloge agresije i destruktivnosti, jer one nisu biološki determinisani ni spontani impulsi (Fromm, 1989: 33-34). Destruktivnost je u porastu s razvitkom civilizacije – nalazi se u korelaciji s drugim fizičkim činiocima i razlikama u odgovarajućim socijalnim strukturama. U svojoj studiji *Anatomija ljudske destruktivnosti* E. Fromm je nastojao da razjasni prirodu i društvene prilike koje utiču na porast ljudske destruktivnosti i agresije i načine njihovog smanjenja u kibernetičkom industrijskom društvu, čiju srž čini osvajanje prirode mašinama gdje čovjek postaje njihov privjesak. Rješenje vidi u radikalnim promjenama socijalne i političke strukture koje bi čovjeku vratile najvišu ulogu u društvu. Dakle, E. Fromm posmatra ispoljavanje agresije kao posljedicu nedostatka društvene strukture i pomanjkanja istinskih zajedničkih veza i interesa (društveni, psihološki, kulturni i ekonomski uslovi). Anomija industrijskog društva može se odstraniti samo ako se čitava društvena i duhovna struktura radikalno izmijene (Fromm, 1989: 125 – 126).

Za razumijevanje nasilja značajne su i analize sociologa J. Galtunga. On pravi kvalitativnu razliku između *ličnog/direktnog* nasilja kod kojeg postoje osobe koje vrše nasilje i koje je vidljivo kao akcija subjekta (osoba) prema objektu (osoba) i *strukturnog/indirektnog* nasilja kod kojeg ne postoje konkretni akteri na koje se može ukazati kao direktne napadače na druge osobe, ono je ugrađeno u (represivnu) strukturu društva. Dakle, strukturalno nasilje se pokazuje kao nejednakost moći i životnih prilika (Galtung, 1969: 170 – 171). Po J. Galtungu, ova razlika između ličnog i strukturalnog nasilja jeste osnovna za razumijevanje nasilja. Iako je lično nasilje lakše uočiti, strukturalno nasilje može sadržavati mnogo više nasilja. Društvena nejednakost (prije svega raspodjela moći) jeste opšta formula za strukturalno nasilje. Ova dva oblika nasilja su empirijski nezavisna, ali ne znači da ne postoji uzročna povezanost između njih - kod struktura u kojima se ispoljava strukturalno nasilje može da se ispolji i natprosječna učestalost ličnog nasilja, a postoje i slučajevi da strukturalno nasilje opstaje bez obzira na promjene u ličnostima.

Literatura:

- 1) Buss, A. H. (1961). *The psychology of aggression*. New York: Wiley.
- 2) Dollard, J. et al. (1939). *Frustration and aggression*. New Haven: Yale University Press..
- 3) Frojd, S. (1994). *Šest stranih principa zadovoljstva i Ja i ono*. Novi Sad: Svetovi.

- 4) Fromm, E. (1989). *Anatomija ljudske destruktivnosti*, Zagreb i Beograd: »NAPRIJED« i NOLIT.
- 5) Galtung, J. (1969). Violence, Peace, and Peace Research, *Journal of Peace Research*, Sage Publications, Vol. 6, No. 3, 167 – 191. <http://www.jstor.org/stable/422690> (14. 2. 2024.)
- 6) Lorenc, K. (1970). *O agresivnosti*. Beograd: Vuk Karadžić.
- 7) Mimica, A. & Bogdanović, M. (prir.) (2007). *Sociološki rečnik*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- 8) Nedić, M., Marčinko, D. & Postružin, L. (2016). Socijalni, biološki i psihodinamski aspekti nasilja. *Socijalna psihijatrija*, Vol. 44, No. 3, 196-207
- 9) Trebješanin, Ž. (1992). Psihoanalitička i humanistička koncepcija agresivnosti, u Jovanović, B. (prir.) (1992). *Tamna strana ljudske prirode*, Beograd: Dom kulture Studentski grad, 153-177.
- 10) Требјешанин, Ж. (2016). *Агресивност, пријатељство и љубав са становишта етологије*, Годишњак Педагошког факултета у Врању, књига VII, Врање: Педагошки факултет у Врању Универзитета у Нишу, 109 – 121.

SOCIO-CULTURAL CONDITIONING OF HUMAN DESTRUCTIVENESS

Dragana Vilić

PhD in Sociology, Full Professor

Faculty of Economics, University of Banja Luka

Republic of Srpska, Bosnia and Herzegovina

Abstract: *This paper analyzes the socio-cultural factors of human destructiveness, through the scientific approaches of Erich Fromm and Johan Galtung. According to E. Fromm, aggression and destructiveness are not biologically determined impulses, but the reasons for their appearance should be sought in the political and economic conditions that we have created. Therefore, they are part of the character of a society, that is, they are socio-culturally conditioned. Johan Galtung's qualitative distinction between personal-direct-visible violence (direct, personal connection between the subject and the object of violence) and structural-indirect (in)visible violence (indirect, structured connection between the subject and the object) is important for the sociological analysis of violence. Structural violence is embedded in the structure of society, and it manifests itself as inequality of power and living conditions (uneven distribution of income, literacy, medical services, etc.).*

Keywords: *destructiveness, aggression, violence, society.*